

၈ ၆ ၃ ၄ ၆ ၆ ၆

ՀՈՒՆԳԱՐԱՀԱՅՈՑ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆ (ԿԵՐԼՈ
ՀԱՅԱՔԱՂԱՔ) Ի ԳԻՐ ԵՒ Ի ՊՈՏԿԵՐՄ

(Ceprenes-10-11-12)

Խաղափորդաց ընկերությունը 1736ին կարողանե ուրիշ արտոնություն մինչև ընդունեցա այս լատիներեն տիպոգրաֆ „Ceha privilegiata cordonum Armenopolitanum“ (Արտանայեա ընկերությունե խաղափորդաց Հայպաղաքի)։

Այս հայեցական՝ արուեստաճիւղը շատ շահաբեր էր։ Օտարք այն արուեստին կերպը աղէկ չէին գիտեր։ Ոչ ոք կրնար անանկ լաւ ու գեղեցիկ գշտորայծենի ու սեկ շինել, ինչպէս Հայերը։

Ազգայինը այս գաղտնիքը չչայտնեցին երբեք: Մարիամ Թերեզիայի կառավարութեան տառն՝ 1770ին Յուլ. 24ին յանձնաժողով մը խրկուեցաւ ի Հայաքաղաք, որ Ալեքսիոս Հայդերալբուսական խորհրդականին (consiliarius Aulicus) ստորագրութեամբն յաջորդ գրութիւնը մտադրը Հայաքաղաքի խաղախորդաց ընկերութեան:

Հայաքաղաքին խաղախորդաց կը հրամայուի, որ գերապատիւ գանձապետէն հոն խըրկուած պատգամաւորութեան գրով ծանուցանեն.

1. «Թէ քանի՞ խաղախորդ կայ հոն. ի՞նչ է անոնց անունը. եւ որ կարգին կը վերաբերին իւրաքանչիւրը. առաջինի՞ն, միջինի՞ն, թէ ստորինի՞ն:

2. Ի՞նչ տեսակ նիւթեր կը պահանջուին այժմ մորթը խաղախելու համար. եւ ի՞նչ գնով կրնան անոնք գնուիլ :

3. Ուսկից սովոր են այն խաղախելու կարևոր շխթերը գնել, եւ ուր կը բռնանին: Մեր մեծափառ ղշխոյնն երկիրներուն մէջ, թէ Լեհաստան կամ Մոսկովա կամ Տաճկաստան:

4. Ի՞նչ ճամբով եւ ո՞ր ժամանակ սովոր
են զանոնք հոգալ:

5. Ո՞ւր կը գնեն խաղախորդները այժու.
անհրաժեշտ մորթերն եւ ի՞նչ է անոնց գինը:

6. Ո՞ր կը տանին յարգարուած կաշիները, եւ ի՞նչ գնով կը ծախեն լաւագոյնը, միջինն ու ստորինը: Մէծ քանակութեամբ կը տանին զանոնք օտար երկիրները. եւ որ երկիրները կը տանին սովորաբար՝ Դմանապէս Ռոչափ եւ քանակութիւնն այն կաշիներուն, զոր օտար երկիրը կը տանին:

7. Ամեն վարպետ առանձինն կը բանի,
Թէ ուրիշներուն ընկերութեամբ:

8. Քանի՞ կտոր կրնայ պատրաստել ամբողջ
ընկերութիւնն ամէն տարի:

9. Քանի՞ գոյն կայւ եւ որ տեսակ գոյնը կրնայ ամենէն գիրաւ պատրաստուիլ: Նմանապէս որ գունին պատրաստութեանը մէջ պահասութիւն կայ:

10. Ո՞ր գումարով կը ծախուի ամենէն աւելի:

11. Ի՞նչ բանի կը գործածեն այժու
մահը:

12. Ամեն տեսակ գուռին ամենէն լաւ տեսակէն բերեն ինծի ընկերութեան գլխաւորն եւ ընկերութեան ծերագոյնն երկեկիւղ կտոր եւ լսին ժիւնգամայն թէ ինչ է պատճառն որ Գրանսիւղանիոյ սեկը չէ կրնար պնդան լաւ պատրաստիկի՝ ինչպէս Ցանկատասնին:

13. Գրով ծանուցանե ընկերութիւնը
թէ ինչ միջոցներով կարելի է այս արուեստը
բարձրացնել եւ լաւագոյն վիճակի մէջ մու-
ծանել: Գ. Կ.

Այս հրամանագրին յաջորդ պատասխանը
տուաւ ընկերութիւնը:

1. «Մեր աղնուական ընկերությունն 96 անգամ ունի. անուններն ալ կը գրենք հոս: Ասոնց մէջէն հինգն» առաջին, տասն'ութն՝ երկրորդ, երեսունսերեքն՝ երրորդ կարգին մէջ կը դասեն իրենց զիրենք. իսկ բառասուն հոգի ուրիշներու հաշուոյն կը բախն:»

2. Հերմանի մորթիք պատրաստելու համար պէտք է յարմար լաւ ջուր, միսիր, կիր, շանփին, սքումփիա, փայտ, առասան: Կարմիր կաշոյն պատրաստութեան նիւթերն են՝ որմատնկի եւ վայրէ խնձորենւոյ տրեւել, պաղլեղ, առասան, փայտ: Սննդի պէտք է վերորթաբլնրեն զատ koroboj: Այս նիւթը հանքերէն կ'ելէ: Մէկ չափ (Metzen) միսիրն գինը վեց ստակ է. մէկ չափ կիրը՝ 20 ստակ, մէկ չափ շանփին 15 ստակ է, սքումփիային մէկ սխան 16 ստակ, մէկ սպլլ փայտը՝ 9 մարկաշ, մէկ տրցակ առասանը 18 ստակ է:

3. Սերուժբիան ու պաղընը՝ Սիպին ու Պրաշով բնակող յոյն վաճառականները Ցաճ-կաստանն են բերեն. մենք իրենցմէ կը գնենք այս նիւթերը, Սերուժբիան քիչ չափով մեր մեծափառ տիկնոջ երկիրներուն մէջ ալ Պանապոն Եփէք, քաղաքը կը բուսնայ, Բայջ եղածը Հոն կը ապաւնեն, Հոն ալ հաշիւգործութիւն կ'ընեն: Մէկայ նիւթերը հոս կը գնենք:

4. Որժառանկի եւ վայրի խնձորենույ տերեւն ամառը կը գնենք գեղադիներէն: Արում:

բիւլլէն համար կամ մէջ կ'երթանք Միպին ու Պրաշով եւ կամ յոյն վաճառականները կը բերին գանձող մեզի հոս:

5. Այծու մագոտ մորթը Գրանսիլուանիայի ք. Հունգարիայի (Պանագ, Մարմորուշ) մէջ կը գնենք: Ամենէն լաւ նոխաղի մորթին կու տանք 7—8 մարիաշ, միջինին՝ 5—6, ստորնագունին՝ չորս մարիաշ: Այծու մորթին կտորը 4—3 մարիաշ է: Կը գնենք՝ Պուգովինայէն Միպին ու Պրաշով խրկուած ձերմակ (մաշա, անմազ) մորթեր ալ, որովհետեւ երկիրը բաւական չէ մեր կարօտութիւնը գոհ ընելու: Ասոնց կտորը երկու հոնգարական ֆիորին է, երբեմն աւելի աժան:

6. Գարգարուած կաշիները Գրանսիլուանիայ եւ Հունգարիոյ տծաւաճառները կը տանինք կը ծախենք: Գրանսիլուանիոյ մէջ նոխաղի ամենէն լաւ պատրաստուած կաշւոյն համար կը գտնենք 10—11 մարիաշ, միջինին համար 7—9, իսկ երրորդ կարգինին համար 6 մարիաշ: Մանրները կը ծախենք ինչպէս որ կրնանք: — Գրանսիլուանիոյ մէջ կը ծախուի 30.000, իսկ Հունգարիոյ մէջ իբր 20.000 կտոր: Պուգովինայէն բերուած սպիտակ կաշւոյն համար, զոր մենք կը յարգարենք, կ'ընդունինք ամենէն լաւագունին համար ութը, միջինին համար՝ եօթը, իսկ երրորդ կարգինին համար՝ հինգ մարիաշ:

7. Մեր ընկերութեանը մէջ կան անկախ տէրեր, որոնք իրենց սեպհական գործարանին մէջ՝ իրենց համար կը բանին: Սեպհական գործատուն չունեցողներն ուրիշներուն հաշուին կը բանին — ստըկով: Այս արուեստը մէկ հոգի առանձինն չի կրնար վարել:

8. Ամրող ընկերութիւնը — եթէ կոյ առաւ նիւթ գործելու — բոլոր տարին՝ մագոտ մորթէն կրնայ 15.000 կտոր յարգարել: Պուգովինայէն բերուած սպիտակ մորթէն կրնայ սեւ ներկել 40.000 կտոր, եթէ գնող ըլլայ՝ աւելի ալ:

9. Մենք երեք գունով կաշի կրնանք պատրաստել սեւ, շիկափարփր եւ դեղին: Ամենէն գիւրիւն սեւ ներկին է. սովորութիւն չունինք բոսորային, վարդագոյն կարմիր եւ կապոյտ կաշի պատրաստելու:

10. Գրանսիլուանիոյ եւ Հունգարիոյ մէջ ամենէն աւելի կը գնեն կարմիրը: Անոր համար է որ ամեն մէկ կապոյն մէջ չորս կարմիր ու երկու սեւ կաշի կը գնենք:

11. Այծու մագո ըրդագործներուն կը ծախենք: Ասոնք անկէ թաղէք, պայտսակ, պախուրց եւ այլ եւ շինեն:

12. Մենծապատիւ պատգամաւորութեան կը խրկենք՝ մեր յարգարած երեք տեսակ կաշին ալ՝ երկու ծեր վարդեօրի ձեռք: Բոսորագոյն եւ կապոյտ գունով սեկ մենք չենք կրնար շինել:

13. Եթէ մեր քաղաքն աւելի ընդարձակ շրջակայ դաշտեր ունենար, կրնայինք մեր արուեստն աւելի յառաջացնել եւ լաւագոյն վիճակի բերել, վասն զի այն ատեն ամեն վարպետ կրնար այն բուծանել դաշտերուն վրայ: Ան ալ մեծապէս օգտակար կրնար ըլլալ մեզի՝ եթէ որ Պուգովինայէն ուղղակի մեզի բերէին սպիտակ մորթերը, որովհետեւ այն ժամանակ վատապէր, զոր Միպին եւ Պրաշովի վաճառականները կը շահին, մեր գրպանը կը մնար:

* * *

Ընմուտայ յիշատակաց արժանի եպիսկոպոսին մահուանէն ետեւ (1715)՝ քաղաքային վարչութիւնը կը քննէր ընկերութեան հաշիւները: Ընկերութիւնն ունէր իւր յատուկ քահանան: 1788ին խաղախորդները 50 պատարագ մատուցանել տուին ընկերութեան հանգուցեալ անգամոց համար: Ամեն տարի ընկերութիւնը Վրդարեան եպիսկոպոսին հոգւոյն համար մեկնոց օրը պատարագ մատուցանել կու տար: — Խաղախորդը շատ անգամ քաղքին օգնութիւն մատուցին: Այսպէս 1729ին՝ 84, 1736ին՝ 600, 1742ին՝ 100, 1757ին՝ 310 ֆիորին տուին քաղաքին: Ընկերութիւնը իւր կարողութեանը համեմատ՝ մայր եկեղեցւոյ շինութեան օգնեց: 1802ին Վերափոխման խորանը կանգնել տուաւ:

Հանգուցեալ անգամի մը թաղման չգնացող 50 տաակ, ժողովքին շնորհակցողը՝ մէկ ֆիորին տուգանք կը վճարէր: — Խաչիկ Զապուլիք՝ ծխելուն համար մէկ ֆիորին, Սիմոն Վոյթ՝ վարդապետի առջեւ ոտք չելլելուն համար՝ մէկ ֆիորին, Պետարոս Բըրինք՝ որովհետեւ ընկերին գլխէն գդաղը վար առաւ, չորս ֆիորին պատիժ վճարեցին:

Յառաջագոյն չորս գործարանի (բանտուն) մէջ կը բանէին խաղախորդները: Բայց հիմակ ասանք պարագայ կեցած են: Գարուս երկրորդ կիսուն սկիզբները գաղբեցուցին Հայք սեկի պատրաստութիւնը. վասն զի ոչ թէ միայն կարմիր կօշկին գործածութիւնը գաղբեցաւ,

Հապա նաեւ ընդհանրապէս այժու կաշիւ պատրաստուած կօշիկ գործածելը շատ ցանցառ ըլլալու սկսաւ:

Վճռաւորանց եղբայրութիւն: Եւանթէ Է, թէ նորեկ Հայոց մեծագոյն մասը վաճառական էր: Ասոնք իրենց հաստատուն ընկալութիւն կանգնեցին ետեւ՝ անմիջապէս վաճառականաց եղբայրութիւնը կամ ընկերութիւնը հիմնեցին: Իրենց ժողովքներուն արձանագրութիւնը՝ մինչեւ 1801 հայերէն լեզուաւ կ'ըլլար: Ամենէն հին արձանագրութիւնը 1718էն է: Այս միջոցին ընկերութեան նախագահն էր Բան Ալէքսա՝ Տէր Գրիգորին որդին:

1801ին ժողովոյն արձանագրութիւնն ի մէջ այլոց կ'ըսէ. «Ամփոփել ծմբատութիւն է, թէ այս հոյակապ քաղաքին մէջ ի սկզբանէ հետեւ — ինչպէս արձանագրութիւնները կը վկայեն — առեւտրական ընկերութիւն մը կազմուած էր՝ նախագահի եւ որոշեալ թուով վաճառներու առաջնորդութեանը տակ: Մեր հայրերն — առանց զանազանութիւն ընելու — ամեն՝ դուարով, ինչպէս նաեւ վիճնական ապրանքով, արուեստակերտներով ու բնութեան բերքերով առուտոր ընող ազգայիններն ընկերութեան մէջ կ'ընդունէին, եթէ որ ասոնք՝ ներս ընդունուելուն որոշեալ վճարքը (պէրպընցա) հասուցանէին: — Եկամուտն ընկերութեան պիտոյքները հոգալու կը գործածուէր: Մնացածը դրամն Աստուծոյ մեծագոյն փառաց, հոգեւոր բաներու...: Ամեն տարի ընդհանուր ժողով մը կը գումարուէր: Այս ժամանակ կ'ընտրուէին պաշտօնատեսարք, եւ կը կատարուէին ընկերութեան մէջ գրուիւնները: Այնչափ անգամ մասնաժողով կը կազմուէր, որչափ որ հարկաւոր ըլլար: Մեր նախնիքն ընդունեցան առեւտուր ընելու արտօնութիւն: 1791ին տեւութեան ժողովոյն կարգերը զմեզ օրինա՝ երկրին անդրէնածիններուն, երկրին որդիներուն կարգը դասեցին:»

Նախագահն այն վաճառականներէն կ'ընտրուէր, որ հասարակութեան ընտրեալ անդամներն էին:

Մասնաժողովը՝ հասարակօրէն տասը վաճառէ կը կազմուէր: Ասոնցմէ վեցը տուն կը մնար, չորսը՝ վաճառանոցները կ'երթար: — Ամէն վաճառական իւր յատուկ վրանն ունէր, ոչ թէ միայն Կերտ քաղաքն, այլ նաեւ օտար վաճառանոցները: Եւրոպոյն կամ հնագոյն անդամը կարգին մէջ նախագոյն էր: Կարգին վըպ կը հսկէր վաճառէ: Երբ ամէնքն տօնավաճառանոց կը հասնէին, վաճառէն անուանց ցանկ կը ձեռքը կ'ընէր իր վրանը Գ...: Վաճառէ՝ հրամանին անաստողը պատժելու իրաւունք ունէր՝ որոշելով «Ցաւ եկեղեցւոյ վեց ֆունտ մօմ, աղքատաց՝ տասը ֆիորին», եւ պատիժը կը կատարուէր: Ընկերութիւնն ունէր իւր գաւառի վաճառներն ալ: Հասարակօրէն քարտուղարը կ'երթար անոնց եւ կը ծանուցանէր ընտրութիւնն՝ ընկերութեան ներկայ գտնուող անդամներուն առջեւ. անոնց երգում ընել կու տար եւ հրահանգներն ու պարտաւորութիւններն առջեւնէն կը կարդար: Ասոնք կը հաւաքէին իրենց քաղաքը, պատիժներուն դրամն եւ այլն ու կու տային ընկերութեան:

Ընկերութեան անդամ ըլլալը պատիւ մըն էր, ուստի եւ ինք զինք գրել առաւ նաեւ Վրդաբեան եպիսկոպոսին եղբորորդին «Լուսիկ Ե. Հ. վարդապետին տէր օգսննախիսին ներողը», Մայր եկեղեցւոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խորանն այս ընկերութիւնը կանգնեց 1799ին: «Վասն պատուելի պրաստավային բեմին սէպը, որն որ կարմիւ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչու խոստացած է 1500 զլօթ: Տրվեց գերարգելուն ձեռքը 1799 յաւի 6 մինչեւ. այսօրմանօրը 650 ըզլօթ: Ավելջ տրվանք՝ այս վերին տաղուսն եւ սէսիային 300 զլօթ:»

Այն վաճառականք՝ որ իրենց ժողովները մինչեւ նոյն ատեն եկեղեցւոյն կից եղող մանչ տղոց դպրոցին սրահները կը կատարէին, 1802ին կառավարութենէն խնդրեցին, որ այնուհետեւ իրենց ժողովքը կարենան ընել քաղաքին խորհրդանոցը եւ թէ գուտարափաճաններն, որոնք՝ Գեկեմմէ, Յունուար, եւ փետրուար ամիսները քաղաք կը գտնուին, այնուհետեւ ալ կարենան ընկերութեան անդամներն ըլլալ: — Ընկերութիւնն ունէր իւր յատուկ քահանայ: Ասիկայ ամէն ամիս պատարագ մը կը մատուցանէր. ամիս մը կենդանի, ամիս մը մեռեալ անդամը համար: Ամէն անդամ պատարագին ներկայ գտնուելու պարտական էր: Եթէ մէկն առանց բանաւոր պատճառի պատահաբար ներկայ չգտնուէր, առգանք կը վճարէր: Ամսական պատարագներէն զատ՝ ուրիշ առիթներու ալ պատարագ ըսել կու տար ընկերութիւնը: Իւր պարտաւոր դրամին ապրանք կը գնէր իւր անդամներուն ձեռքը, որոնք Վիճնառ ու Բեշլէ կ'երթային. անոնք իրենց աշխատանք

քին համար ամենէն նուազ հարկւոյնքը կ'ուզէին: Այսպէս Յովհաննէս Միրզա 1500 Ֆիրմին ապրանք գնեց ընկերութեան 1822ին եւ կառաց զբամաքի հանդերձ 38 ֆիրմին ընդունեցան: Ընկերութենէն իւրեւ վարձք: Այս գնած արարանքները իրական դրամով 8% վաստակով կը ծախէր ընկերութիւնը: Բայց ժամանակ ալ կար, որ 12%¹/₆ կը շահէր իւր ծախած ապրանքներէն: — 1824ին՝ Յովսէփ Կադասկոյեան, որովհետեւ գէշ կշռեց ծախած ապրանքը, վճռեց ընկերութիւնն, որ վճարէ մէկ — Թեոդորոս Հարակայ՝ յիշոց տալուն համար չորս ֆիրմին, 1 առիշուաւս Ազպէյ՝ կոխ ընելուն՝ 2 ֆիրմին 30 քոնդն: Գրիգոր Միտոնեան անհնազանդ ըլլալուն համար երեք ժամ փակը նստաւ: Սողոմոն Մորուշանէն գէշ չափած ապրանքն ընկերութիւնն առաւ ու աղքատաց բաշխեց. բայց ասկէ ֆուշտ մը մեղքամամ տալու հարկադրեց Սողոմոնեան եկեղեցւոյն: 1826ին փետր 16ին Գրիգոր Կարապետ եւ Յովսէփ Կամէշեյ՝ Ռոսնայի եկեղեցւոյն մէջ ծիծաղեցան, երբ դուրս ելան, մէկն այս բանն իրենց երեսը զարկաւ, բայց իրենք լուռ կենալու տեղ, վիճելու սկսան ըսողին հետ: Այս բանն հնոստեղի ժողովորդապետին ականջը հասաւ, որ զիրենք Հայաբաղաբի վաճառականաց ընկերութեան ամբաստանեց: Ասիկայ պատիժ դրաւ վրանին. «վճարեն մէյ մէկ ֆուշտ մեղքամամ (Ռոսնայի) եկեղեցւոյն ու երկու օր երկաթի զարնուելով զինուորական բանտն անցնեն» հացով ու ջրով,» Պատրիք կատարեցին:

Ընկերութիւնը հոգ տարաւ, որ քաղաքէն դուրս գաղժող ազգայինները տարւէ տարի Ս. Գրիգորի օրը սօնախմբեն: Գլոժի վաճառականները 1823 Յունիս 13ին — Թէպէտ Ս. Մետոնի կոչուած տարեկան սօնախմբան այն օրն ինկաւ, երբ Հալք իրենց պաշտպան Սրբոյն տօնը կը կատարէին, — ո՛չ խանութ բացին, եւ ո՛չ վրան կանգնեցին մինչեւ ժամը եօթնուկէս, հապա եկեղեցի գնացին եւ Ս. Գրիգորի պատուոյն մատուցուած պատարագը լսեցին ու վեցէն մինչեւ ութը՝ աղօթեցին: — Զրաւհի հայ վաճառականները՝ տեղւոյն լատինածէս հոռմական եկեղեցւոյն մէջ Ս. Գրիգորի խորան կանգնեցին (1823ին), որուն Հայաբաղաբին Հայերն ալ 25 ֆիրմինով օգնեցին:

Հայ վաճառականը իրենց հաշիւները հայերէն կը գրէին: Բայց 1830ի հրամանագրովն այս բանն արգելուեցաւ: Ընոր համար քաղաքը կատարութեան աղբրսագիր գրելով խնդրեց

որ ներուի իրենց պատահետեւ ալ հաշուագրքերն իրենց մայրենի լեզուաւը շարունակել. վասն զի ո՛չ վաճառականը, ո՛չ սատարը, ո՛չ աշակերտը եւ ո՛չ պարտապանը հայ լեզուէն զատ ուրիշ լեզու գիտեն: Բաց ասկէ՝ այս քաղաքին մէջ առեւտուրն ըստ մեծի մասին Հայոց մէջ կ'ըլլայ: Իրենց դատաստանը հոստեղի առաջին ատենին առջեւը կ'ըլլուի. իսկ խորհրդանոցն ու խորհրդականը հայ լեզուն լաւ կը հասկնան:

1845ին Պիեննա գնացող վաճառականը գեղեցիկ դրօշ մը բերին հետերին, որ 650 ֆիրմինի եղաւ: Աս գումարէն 400 ֆիրմինը վաճառականաց ընկերութիւնը տուաւ: «Համագումար եղ, կ'ըսէ ընկերութիւնը քաղաքին մատուցած աղբրսագրին մէջ, թէ քրիստոնէական ջերմեռանդութիւնն — որ վաղեմի ժամանակները մեր քաղաքին մէջ այնչափ կը ծաղկէր, — օգնեց մեր նախնիներուն իրենց առեւտուրին մէջ: Ասկէ գրգեայ՝ որոշեցինք որ հին դրօշն տեղ, որ բերթէ հարկւր տարի մը ծառայեց՝ նոր մը շինել տանք: Համագումար եղ, որ ասոր միջոցաւ չէ թէ միայն ջերմեռանդութիւնը վաճառականաց մէջ պիտի վառի եւ Աստուծոյ փառքը պիտի յառաջացուի, այլ նաեւ թափօրներու առթիւ ժողովորդն ալ ջերմեռանդութեամբ պիտի լեցուի:» Քաղաքը տուաւ առանց ընդգիմութեան ինգրեալ 250 ֆիրմինը: — Գեղեցիկ դրօշն նիւթը ծանր դամասկեան մետաքս է: Եկէ երեսին վրայ նկարուած են՝ մէջ տեղը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ու չորս ծայրը չորս Աւետարանիչները: Միւս կողմը կեցած է Ս. Վենուիքնոս (վաճառականաց պաշտպանը) ու չորս ծայրը՝ Ս. Փլորիանոս: Ս. Յովհ. Կեպովուկ, Ս. Միքայել հրեշտակապետ եւ Աւետուհի:

(Ըրբանիստի)

ՅՈՎՀ. ԱՆԾԻՑ

